

Петро Савчук

ЦЕРКВА І ФУНДУШІ НА ВОЛИНІ

У статті розглядається процес формування церковного землеволодіння на Волині.

Ключові слова: *Волинь, духовенство, церковне землеволодіння.*

Церковь и фондуши на Волине

В статье рассматривается процесс формирования церковного землевладения на Волине.

Ключевые слова: *Волинь, духовенство, церковное землевладения.*

Church and fundushi on Volhynia

In the article the process of forming of church landownership is rotined on Volhynia.

Keywords: *Volhynia, clergy, church landownership.*

Українська церква протягом віків розширювала вплив на всі верстви суспільства. Владні структури намагалися використати церкву у своїх цілях і часто надавали їй різні пільги, зокрема землю. Духовенство одержувало землю як дарунок від віруючих та/чи заможних парафіян. Як церкви, так і монастирі головне завдання вбачали в духовному зміцненні населення, виступали нерідко рушіями процесу самоутвердження нації, реалізовували ідеї досконалого християнського життя. Жителі населених пунктів краю всіляко підтримували церкву та чернечі громади. Матеріальна підтримка білого духовенства та монастирів сприяла формуванню відповідних традицій.

На Волині діяльність церкви активізувалася після відкриття у 992 р. Володимир-Волинської єпархії. На різних етапах свого існування у більшості випадків вона захищала православ'я, духовність віруючих. У зв'язку з процесами реорганізації релігійного життя єпархія перебувала у складі різних церковних структур. З 1271 р. впродовж наступних двадцяти років єпархія знаходилась

у підпорядкуванні Галицької митрополії. У першій половині XV ст., а згодом з 1458 до 1626 р. підпорядковувалася західноруським митрополитам. Протягом майже двох століть (до 1795 року) вона перебувала в структурі уніатської церкви.

Після ліквідації унії церковним життям керувало Житомирське вікаріатство Мінської єпархії, яке у 1799 р. отримало статус Волинсько-Житомирської єпархії. Церкви і монастирі Дубенщини з XIII ст., коли була відкрита четверта – Луцька єпархія, перейшли під її керівництво.

Взагалі українська церква зазнала численних знущань, які стосувалися не лише духовного життя, але й матеріального становища священнослужителів, ченців. Так, ще у 1525 р. польський король Сигізмунд заборонив будувати і навіть ремонтувати українські храми. У так званий синодальний період до 1917 р. відбулася повна денаціоналізація української церкви. У 1801 р. Синод підтвердив заборону на будівництво церков в українському стилі. Наприкінці XVIII ст. царизм розпочав насильницьку ліквідацію унії, хоча частина парафіян приєднувалась до православ'я добровільно. У 1832 р. царизм вводить у богослужіння російську мову. Через вісім років введено в дію звід російських законів замість Литовського статуту. В 1841 – 1843 р. царський уряд провів секуляризацію церковних земель у західних губерніях імперії, в т. ч. на Дубенщині.

Щодо будівництва церков, то їх будували, як звичайно, за участю князів, їх родин, знаті, поміщиків, багатих жителів міст. Невеликим сільським поселенням збудувати церкву за власний рахунок було важко через відсутність коштів. Часто церкви будували при дольовій участі поміщика і селян. Щодо монастирів, зокрема на Дубенщині, їх відкривали князівські родини, великі землевласники. Вони надавали їм і землю, і різні фондуші.

На думку низки вчених, на Дубенщині чимало монастирів відкрила родина князів Острозьких. Це Спасо-Преображенський (Святого Спаса) в місті Дубні на Кемпі, Хрестовоздвиженський (Чесного Хреста) монастир за містом на Островку. Це були чоловічі монастирі. З фондушевих грамот князів випливає, що вони виникли наприкінці XIV – XV ст. Достовірні відомості про монастирі належать до князювання Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького (1526 – 1608 рр.). Маючи щорічний прибуток у розмірі 10 мільйонів польських золотих, він побудував понад 600 церков, монастирів.

Як набожна людина, князь К. Острозький піклувався про матеріальний добробут, боровся проти урядників, які завдавали збитків монастирям та церквам. На прохання настоятеля Свято-Преображенського монастиря о. Йосипа 1571 р. К.К.Острозький надав братії одного рибалку “для вольного лову риби” в ставку, що розташувалася навколо монастиря. Другого рибалку він надав ігуменові монастиря Чесного Хреста для ловлі риби в Іванівському ставку. Це була заповідь і для нащадків князя [1, с. 1270 – 1271]. Наступного року князь надав право Спасо-Преображенському монастирю брати десятину з різних хлібів від села Головчиць до міста Дубна. У 1597 р. за монастирем Чесного Хреста затверджено десятину озимих хлібів – жита і пшениці – з полів села Івання, яка надавалася ще його батьком – Костянтинем Івановичем. Від себе князь додав ще одну десятину з села Знесення, а дубенським митникам наказано щороку надавати “п’ять тисяч солі”. Коли ж міщани стали перешкоджати виконанню фундушів, князь видав особливу грамоту “на десятину і сіль” [17].

14 червня 1585 р. князь К. К. Острозький написав листа своєму дубенському наміснику з села Сатиева, в якому наказав завершити ремонт монастиря і церкви, оскільки настоятель Спасо-Преображенського монастиря, о. Антоній, скаржився на теслярів, які взяли гроші, а ремонт не закінчили.

Унаслідок належної допомоги князя К. К.Острозького монастирські угіддя розширилися, збільшувалося надходження зерна, міцніли господарства. У 1583 р. і 1596 р. було видано грамоти монастирю Чесного Хреста на вільний помол хліба “в млинах наших” – дубенських млинах. А грамоти на ліс надали монастиреві можливості добувати дрова і будівельний матеріал у маєтках князя. 21 червня 1588 р. князь видав наказ про заборону вирубки монастирських лісів, за порушення чого накладався штраф у 20 кіп грошей.

Опікунством монастирськими справами князь займався протягом всього свого життя. Історія дубенських монастирів засвідчує про підбір ігуменів та архімандритів. Він завжди реагував на їх прохання. Так, при розгляді суперечок і непорозумінь, які виникали між урядниками, міщанами та монастирями, К. К. Острозький вирішував на користь останніх. Коли князь дізнався, що три його підлеглі поселилися на землях Спаського монастиря, а орні землі їх були на князівських землях, то наказом від 14 березня 1593 р. було вирішено, що “з житлом і волоками їх пере-

дати в монастир Святого Спаса і там вже всіляку повинність ті піддані будуть віддавати, а староста в ту справу не вмішується”. Через три роки (12 жовтня 1597 року) князь звелів, щоб піддані, які поселилися “біля монастирської греблі на передмісті”, з усіма повинностями і ґрунтами належали на “вічні часи” монастирю Святого Спаса [19, с. 15].

Протягом десятиліть було видано низку грамот, завдяки яким значно розширилися землі Хрестовоздвиженського монастиря. Так, 4 червня 1582 р. обитель отримала чотири з половиною волюки (волока – 20 десятин землі) міської землі і п’ять городів, які знаходилися у “куті” навпроти монастиря. Ігуменові о. Василю дозволялося тут посадити людей і подавати чинш монастиреві [2, с. 649 – 652]. Через шістнадцять років К. К. Острозький додав до цих земельних маєтків монастиря острови у заплавах ріки Ікви – Горба – чин, Пантелеймон, Климент. У 1598 р. він, щоб “братія в нарочиті дні свят мала в трапезі втіху”, в черговій грамоті наказав видавати монастиреві Чесного Хреста одне відро меду з бортних дерев із села Студянки [2, с. 655 – 660].

Після смерті Януша Острозького, незважаючи на королівську грамоту, яка надавала певні права і привілеї православним, володар Дубна уніат Владислав-Домінік Заславський став жорстоким щодо православних. Двадцять першого лютого 1630 р. він видав документ, де говорилося, що піддані монастиря Чесного Хреста, які мали поле, городи, садки, повинні працювати на монастир три дні влітку і два взимку на тиждень та сплачувати чинш три злотих у рік, а хто мав лише городи і садки та половину мірки поля – по два дні на тиждень працювати і половину злата платили на дим. На Пасху вони зобов’язувалися давати курку і 10 яєць, орати для монастиря супрагою. Посилати дві підводи за 20 миль щорічно. Такі ж повинності несли і піддані монастиря Святого Спаса.

Піддані монастиря Чесного Хреста роками бунтували. Тоді 19 жовтня 1640 р. князь Заславський та його суд визнали претензії селян безпідставними, наклали штраф та збільшили чинш. Своїми діями Владислав-Домінік викликав сутічки між православними і уніатами. У 1706 р. князі Любомирські вже платили церкві десятину зі своїх земель, що знаходились у селі Івання.

Після смерті останнього представника роду Заславських і Острозьких дубенський ключ дістався Любомирським. У 1648 р. князь Михайло Любомирський затіяв судову тяганину за угіддя і фундуші зі Спасо-Преображенським та Хрестовоздвиженським

монастирями.

Черниці Підборецького монастиря також володіли землею, випасами, худобою, ставками, городами. Тут працювали разом приписні селяни і черниці.

Щодо періоду заснування Мильчанського монастиря Різдва Богородиці існують різні версії. Є твердження, що він заснований раніше 1602 р., а через двадцять років поміщики Єловецькі (Яловицькі) надали монастирю фундуш, затверджений луцьким єпископом Афанасієм Пузиною і Київським митрополитом Петром Могилою 1639 р. Згодом монастир став уніатським. Від засновника Олександра Яловицького монастир одержав обширні фундуші орної землі, ліс, плодоносний садок, сінокос на 100 косарів, рибний ставок та млин. Було виділено землі під городні культури. З поміщицьких ланів він виділив різного хліба 36 ланів, передав робочу худобу. Із села Пирятин виділив монастиреві 16 підданих. Поза монастирем знаходилися господарські будівлі. Монастир одержував добрі грошові прибутки. Кошти збиралися з Млинова, Рогізно, Манівців, Пирятинна [14, с. 97 – 98].

За часів унії ченці монастиря займалися рільництвом, тваринництвом. Серед худоби нараховувалося вісім робочих волів, чотири корови, телиця, чотири бики; розводили в господарстві кіз та овець, сіяли гречку, горох, просо, сочевицю.

Успішно використовувалися природні ресурси. У лісах було 242 пні бджіл, які розташовані в трьох місцях. Збереглося дещо із сільськогосподарського знаряддя: сокира, молоток, заступ, висячі замки, коси, залізні сошники, рала, залізні борони.

Після закриття 1796 р. монастиря, монастирській церкві належали землі в трьох перемінах на 300 днів, город на 4 дні оранки, рибний став, пасічні місця [13, с. 31].

Відповідно до люстрації 16 листопада 1875 року їй наділено 24 десятини землі з кожної казенної Садівської дачі. Внаслідок пожертвувань 1889 р. причт володів 36 десятинами 1481 сажнем землі, на які у церкві були плани [11, с. 263 – 268].

Початок XIX ст. виявився складним як у політичному, так і в економічному житті. До суперечок господарського і фінансового характеру додалися незгоди між православними і прихильниками унії. Монастирі були ліквідовані. Землі і маєтки перейшли в державне володіння. Десятиліттями самодержавство боролось з наслідками польського панування. У цей перехідний період землевласники намагаються привласнити монастирські і церковні

землі, обминаючи закони і стародавні ерекції, пожертвування своїх предків. У 1809 р. розглядається судова справа між черницями Підборецького, Дубовецького, Вознесенського монастиря і опатом чоловічих Дубенських монастирів, Климентом Веселовським, про повернення документів на острів Горбачину [15, с. 117].

На Дубенщині монастирські церкви стали парафіяльними. Йде боротьба між православними священнослужителями й унітатами за землю. Лише в 1836 р. монастирські угіддя рішенням Дубенського земського суду за приписом казенної палати були передані священнослужителям.

Чимало клопотів за володіння землею мали і парафіяльні церкви. Говорячи про будівництво храмів, ми звертаємо увагу на земельні взаємовідносини. Багаті люди, поміщики, допомагаючи в будівництві храмів, дарували часто землю. Як звичайно, у XVI – XVII ст. це були усні розпорядження-дарчі, але згодом ціна землі зростала, зростала і кількість нащадків цих дарувальників, які намагалися інколи повернути собі землю. А тому вже у XVIII ст. часто видаються підтверджуючі ерекції на раніше видану землю. Князь Домінік Любомирський видав церкві села Погорільці у 1719 р. землю і тільки в 1818 р. підтвердив це письмово.

Нова церква в Сурмичах у передмісті Дубна була відкрита у 1700 р., але право фундушів було надано старій церкві князем Олександром Острозьким ще у 1672 р. Через сто років, 8 березня 1761 р. князь Сангушко підтвердив право на фундуші. У 1799 році до церкви належало 156 дворів, де проживало 1 241 парафіян. Земля знаходилась у декількох місцях: за Луцькою брамою в урочищі Грушів, у Петровій Долині, біля села Волиця та урочищі Яруш. Сінокос біля села Панталія був на мочарах на 20 косарів, на острові за Сурмичами – 4 косарі. Будинок священника знаходився на церковній землі з двома городами на 1,5 дні оранки [4, с. 3].

Процес переходу церков на Волині до православ'я розтягнувся на першу половину XIX ст. Переглядалися стан і належність церковних земель. Губернатор створив спеціальні комісії, до складу яких входили губернські і повітові землеміри. Наприклад, після уточнення в 1836 р. на землю церкви села Камениця – одну десятину садиби і два городи, 26 десятин орної землі, 6 десятин сінокошу, 1,1 десятину лісу і пасіки – Дубенська поземельна комісія видала даточний лист. Із консисторії одержали плани. Тут була і ерекція 1772 р., видана поміщиком Чернецьким. Інші землі належали поміщикам Івану Хамцу, Розалії Лаговській, які тут проживали.

В усі часи і в різній кількості власники надавали землі церкві. Крізь десятиліття змінювалися власники сіл, а водночас і ревне ставлення до дарованої землі. Церква села Берега мала на землю лише презенту 1748 р., видану поміщиком Антоном Дениском. У 1795 р. угіддя самовільно захопив уніатський декан Йосип Куницький. До 1826 р. питання належності землі так і не було розв'язане, хоч Дубенське духовне правління знало про це дев'ять років тому. Одночасно з березькими подіями сталося захоплення церковних земель в інших селах, зокрема Великих Загорцях. Тут 10 десятинами церковної землі користувався поміщик Загуровський, про що причт доповідав консисторії. Однак 16 років ця справа не вирішувалася [3, с. 42].

Суперечки за церковні землі виникали в різних регіонах Дубенщини. У середині XIX ст. Обгівська церква володіла 16,5 десятинами землі, крім сінокоосу. Одна десятина в урочищі Довга Нива, яку захопив князь Любомирський у 1810 р., при розподілі його земель була спірною між ним і причтом. Справу доручили поземельній комісії повіту, але вона нічого не вирішила протягом 38 років [6, с. 58 – 61].

Будівництво церков вимагало створення відповідної матеріальної бази, коштів. Оскільки населені пункти були малочисельними, розташовані на значній відстані один від одного, власники землі надавали новоствореним парафіям землі для утримання причту, а виручені кошти від результатів господарювання для здійснення богослужінь та інших релігійних заходів.

Ще у 1736 р. поміщиця Маргарита Ледохівська видала ерекцію на землю, на якій були побудовані житлові і господарські приміщення для священика, псаломщика, просфорні, але землю причт використовував слабо. З 52 десятин – 17 були покриті лісом, кущами, 3 десятини під дорогами, ровами, зарослями.

Поміщики видавали церквам ерекцію на власність землею. Інколи підтверджували це декілька разів. Поміщик Степан Журко у 1789 р. видав ерекцію Дмитрівській церкві села Конюшки на більш як 31 десятину землі під город, садибу, сінокос, ріллю. Вона видана в рік побудови церкви. Церкву в Ульбарові побудовано спільно парафіянами і поміщиком Михайлом М'яковським, а ерекція на землю була видана через чверть століття пізніше у 1795 р. Варварою М'яковською. Церква мала 24 десятини землі. Декілька ерекцій одержала на землю церква села Сатіїв. Першу ерекцію дав Станіслав Конецпольський, коронний обозний

староста Волинський, у 1682 р., другу – Михайло Чернецький стольник Волинський 1755 р., третю – Никодим Чернецький, староста Днічовський 1788 р. [8, с. 377].

У кліровій книзі Страклівської парафії за 1832 рік читаємо, що в селі був монастир, у якому було благочестя, а потім заволоділи уніати, які здійснювали релігійні треби у селах Страклів, Волиця. У 1796 р. церква знову перейшла в благочестя. Причт складали священик і дяк. Землею володіли наполовину священик і уніатські ченці. Тут живуть уніати і далі, а 46 десятин ріллі та сінокос в 1812 р. забрано в казенну власність. Православні священнослужителі просили повернути 33 десятини землі, вони звернулися у Волинську духовну консисторію, казенну палату, але їм було відмовлено. Рішенням суду в м. Дубні 4 десятини косили уніатські ченці. У 1823 р. сенат прийняв рішення про розподіл ченців-уніатів у інші монастирі [4, с. 48].

Протягом віків держава приймали нові закони, серед них чимало таких, що стосувалося земельних володінь. Протягом існування церква придбала чимало землі. Згідно з планом 1854 р. Студянській церкві було надано 106 десятин 1402 сажні землі, в т. ч. під садибою – 3 десятини, орної – 22, лугового сінокосу – 51. Усього придатної землі 77 десятин, не угіддя – сінокос із кущами було 9 десятин, зарослою очеретом – 19 десятин, орних – 19 десятин, усього не угідь 26 десятин 1050 сажнів. Із цієї землі для причту Студянської церкви було виділено для дяка і паламаря 14 десятин орної землі і сінокосу. Крім того, у Студянці була земля скасованої Преображенської церкви – 33 десятини. На неї був план, затверджений губернським землеміром, виданий у 1935 р. для відведення землі. Частина її була виділена для причту Миколаївської церкви. На жаль, сінокос замивало водами ріки Ікви.

Церкви мали неоднакову кількість землі. Це залежало в більшості випадків від якості землі, а також від власників сіл, їх прибутків. Згідно з рішенням 1853 р. Збитинська церква володіла лише 40 десятинами землі, в т. ч. 4 десятинами під садибою і городом, 29 десятинами орної, 3 десятинами сінокосу. На землю плану не було, але причт користувався землею без перешкод. Разом із тим священику згідно з проектом надавалася допомога в обробітку землі 39,25 тяглових робочих днів, 45,5 напівтяглових і 19,35 крб. із сум духовного відомства [7, с. 50].

Тридцять років не вирішувалася справа про надання недостатніх 33 десятин землі для церкви Св. Покрови села Плоски.

Церква використовувала 20 десятин землі, але планів не було, лише ерекція, дана князем Сангушком у 1733 році. Тоді в селі було 36 дворів, 308 парафіян. Село належало поміщику Олександрову Іттару. Йому належали також села Переросля і Дитиничі [6, с. 66 – 69].

Багато церков мали напружені стосунки через землю з нащадками або живими власниками. Окремі з них із різних причин намагалися повернути собі колись даровані землі. Інколи державні органи приховували документи на землю від причтів церков. Так, Княгининська церква володіла 59 десятинами землі згідно з планом, складеним на підставі Положення 1842 р. Цей план-проект був наданий з'їзду мирових посередників, але церкві ці плани не повернули до 1912 р.

У селі Шепетин ще в 1854 р. при незгоді причту управа поміщика замінила неродючу землю на родючу для себе. У 1860 р. інший керуючий управою без обґрунтування і чиїхось вказівок забрав у користування поміщика сінокос, а порослий кущами й очеретом віддав причту [10, с. 399 – 400].

Протягом століть земля була значною допомогою у житті священнослужителів. При низькому жалуванні, великих сім'ях прибутки від землі були вагомим допомогою. З різних причин причт був неспроможний обробляти церковну землю, а тому здавав її в оренду. Наприклад, Вовчанська церква мала 131 десятину угідь, в т.ч. 7 десятин під лісом і під садом понад десятину. Із 66 десятин сінокосу використовували лише 39. Останній заріс лісом, кущами. Добрий ліс поміщик вважав своєю власністю. Ґрунти були глинисті. Середній прибуток від землі, яку здавали в оренду, становив понад 200 крб. [12, с. 678 – 693]. Такий самий середній прибуток мала Молдавська церква, яка володіла 52 десятинами орних ґрунтів. Тут ґрунти були і суглинисті, вимагали добрив [12, с. 582]. У селі Збитин, де ґрунти були гористі і суглинисті, середній прибуток становив лише 87,5 крб., але від землі одержували 135 крб. У селі Камениця з 39 десятин церковних земель із кожної десятини отримували 10 крб. [12, с. 381].

З роками удосконалювалася технологія обробітку землі та її використання. Через відсутність добрив частину земель залишали під пари, а іншу обробляли, господарювали. У Тростянецькій парафії нараховувалося 43 десятини якісної землі. Тут лише четверта частина орної землі була суглинкова і порізана ровами, а третину землі залишали під парами. Земля, що була в обробітку

і був сінокос, давала біля 300 крб. щорічного прибутку. У Шепетині церква володіла 39 десятинами орної землі, але якість її, за оцінками спеціалістів, була нижче середньої, деякі ділянки заросли кущами, чагарником. Орні землі ледве годували причт. Сінокоси, хоч і великі, але давали низьку урожайність, все сіно поїдала своя худоба, не вистачало навіть соломи через низький травостій зернових [12, с. 935 – 941].

У більшості сіл, як засвідчують архівні джерела, було чимало землі, але священнослужителі жили у бідності. Так, у селі Миньківцях із 34 десятин землі, де ґрунти були супіщані і суглинкові, середній прибуток становив 100 – 120 крб. на рік. Хоч у Мирогощанській церкві було 43 десятини землі, але тут не використовували всіх можливостей догляду. За рік від землі прибуток не перевищував 78 крб. з десятини. І таке становище було у інших парафіях, а то й гірше. У селі Косовиця з 41 десятини супіщаних ґрунтів одержували близько 4 крб. з десятини на рік. Із 38 десятин землі в парафії села Жорнова одна частина була крейдяною, дві – глинисті, а сінокос – болотистий і грузький [12, с. 326 – 334].

Отже, церковне землеволодіння відіграло важливу роль у зміцненні матеріальної бази храмів та монастирів. Землю у вигляді фундушів, дарували церквам, монастирям багаті люди. Прибутки від землі використовувалися для реставрації будівництва церков, підтримання матеріального становища священнослужителів. Протягом століть зміцнювалося законодавство, що часто приводило до суперечностей між церквою і колишніми власниками землі або їх нащадками. Незважаючи на різні негаразди, традиція дарування землі зберігалася.

Список використаних джерел та літератури

1. Волинские епархиальные ведомости. – 1880. – № 34. – № 28–29.
2. Волинские епархиальные ведомости. – 1884. – № 23.
3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр.7.
4. Там само. – Спр. 10.
5. Там само. – Спр. 20.
6. Там само. – Спр. 26.
7. Там само. – Спр. 70.
8. Там само. – Спр. 106.
9. Там само. – Спр. 111.
10. Там само. – Спр. 120.

11. Там само. – Спр. 123.
12. Там само. – Спр. 136.
13. Там само. – Спр. 139.
14. Там само. – Спр. 285.
15. Державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр.
16. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 285.
17. Жилюк С. І. Монастирі Волині / С. І. Жилюк, М. Ю. Костриця. – Житомир, 1996.
18. Савчук П. О. Дубенська Георгіївська церква на Сурмачах : Історичний нарис / П. О. Савчук. – Рівне, 2000. – 75 с.
19. Савчук П. Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква / П. Савчук. – Рівне : видавець Зень О. М. – 2006. – 136 с.
20. Сендульський А. Город Дубно / А. Сендульський // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 14, 16 июля.
21. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2 / Н. И. Теодорович. – Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1889.